

Чорний ворон. Залишенець (Скорочено)

Василь Шкляр

*Василь Шкляр
Чорний Ворон
Залишенець*

*Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.
Авторські права на переказ належать Укрлібу.*

Тобі зозуля навесні
Кувала щастя, а мені
Вороння каркало сумне, —
Забудь мене, забудь мене...
Пісня

1921 рік. Доля Української Народної Республіки була вирішена на користь загарбника. Армія УНР опинилася за колючим дротом колишніх польських союзників. Але збройний опір чинили повстанці Холодного Яру. На їхньому чорному бойовому прапорі був напис: "Воля України або смерть".

Частина перша

Розділ перший

Вночі у Гунському лісі відбулося таємниче поховання отамана Веремії. Священник, якого привезли вночі дивувався, чому покійник у брилі. На похороні був лиш священник і три чоловіки. Один був схожий на сову, бо мав ширшу, ніж довшу голову і закандзюблений ніс. Цей чоловік підганяв священника. За похованням спостерігав на дубі старезний чорний ворон.

***

Перед кожним боєм я відчував невимовну радість, яка тремтіла в усьому тілі. Коли знав, що маємо виступати, не знаходив собі місця. Страху не було зовсім, як і надії.

Стара ворожбитка Євдося сказала б, що нема чим хвалитися. Я просив її забрати з мого тіла страх і жаль. Вона говорила: "Не можна без цього зборонцеві, без страху й жалю швидко себе загубиш". Не раз пригадував її слова. Так було і того разу, коли ми захопили в полон китайців. Вони відразу підставляли шиї під шаблі, не просили пощади. Один з них, худий, невеличкого зросту, ноги колесом, мав голову спереду поголену, а чуб на потилиці заплетений у косичку. Цю косичку він закинув наперед, щоб не обляпалась кров'ю. У нього зовсім не було страху. Я вирішив забрати його з собою і дав ім'я Ходя (так ми називали китайців).

З цим китайцем довелося з'їсти мені першу сиру ворону.

***

Документ-донесення Кременчуцького губчека про Чорного Ворона – хитрого і впертого ворога. За даними, йому біля 30 років, високий, чорна борода, довге до пліч чорне волосся, тяжкий погляд, в минулому – офіцер царської, петлюрівської армії, син лісника, складає вірші. Має 300 піших і 75 кінних бандитів.

***

Євдося "попередила", що Чорний Ворон снідатиме на білій скатертині. І зранку випав сніг. Хата Євдосі стояла глибоко в лісі серед боліт, що тяглися вздовж вузької річечки Ірдинь. Євдося лікувала Чорного Ворона від ран, купала в цілющих травах. Вона навіть попросила зголити бороду, на що Ворон відповів: "Ще не вродилася та краля, заради якої я зголив би свою бороду". До Євдосі приніс його пораненого кінь Мудей. Стара просила покидати воювати. А ще сказала, що сьогодні вночі прийде до Ворона дівчина. І вона прийшла, пахла понтіїською азалією, духмяним кадилом і дикою орхідеєю, які росли на річці Ірдинь. Дівчина у темряві не промовила ні слова.

Вранці Чорний Ворон, осідлавши Мудея, блукав лісом. Ворон дивувався розуму свого коня, котрий доніс його до знахарки. Останнє, що пригадав Ворон з минулого бою, — це те, що лежав ледь живий, і тоді Мудей теж ліг, ніби просив у сідло. У тій коловертні Ворон загубив свою смушеву шапку з чорним шаликом, на якому було вишито: "Вертайсь росю".

Ворон був певен, що в коня є душа. Тому він ніколи не міг повірити, що холодноярський отаман Василь Чучупака загинув через коня. Бо всі винували отаманову кобилу Зірку, яка, мовляв, знатурилася, зірвалася за жеребцем, і коли Василь утікав від червоного ескадрону, його хтива кобила зачула позаду іржання коня, розвернулася й понесла вершника на ворожу кінноту.

Того квітневого дня Василь їхав до хутора Кресельці в лісництво на раду отаманів, його супроводжували ще брат Петро Чучупака, боровицький отаман Павло Солонько, Гриб, Квочка, Юрко Залізник. Усі були в гуморі. Приїхали до лісника Гречаного. Коли це раптом їх оточили. Наші хлопці теж кинулися до коней, та не всі встигли. Василь Чучупака побачив, як скручують його рідного брата і Павла Солонька. Василь знав, як катують повстанців, тому свідомо йшов на свій рішенець, не вагався ані секунди.

І коли Василь опинився в тісному кільці кінноти, то підніс до скроні бельгійського бравнінга, і покотилася довга луна: "Живи!". А кацапидли взяли тіло Василя і повезли в рідне село. Слідом везли зв'язаних Петра Чучупака і Павла Солонька.

Перед Чорним Шляхом Ворон зустрів Досю Апілат – молоду козачку, яка воювала в холодноярському гайдамацькому полку ще з Василем Чучупакою. Мала довгу розкішну косу, яку майстерно ховала в шапку. Їхала на зиму в село. Дося трохи була здивована, бо всі вважали Ворона загиблим. На прощання Дося подарувала Воронові шапку. Від Досі повіяло знайомим запахом азалії, кадила і орхідеї.

Розділ другий

Донесення про банду Веремія в Гунському лісі: очевидно, Веремій не загинув.

(1921, грудень).

***

Молоду дружину і матір Веремії допитують і погрожують. Мати лиш чула, що син загинув під Гунським лісом і там його поховали, а потім люди казали, що ні, то брехня. Ще люди казали, що козаки поховали Веремія на старому цвинтарі в їхньому-таки селі, поховали серед ночі, так, щоб навіть жінка і мати не знали.

Ганнуса була вагітна. Наступної ночі чужий чоловік приніс Ганнусі записку, щоб прийшла до Високої Греблі у суботу вночі.

***

Я дуже любив потрусити кишені і планшетки серйозної "риби". Найцікавішим було читати більшовицькі приписи і настанови. Наприклад, документ черкаського "бебеха" Яші Гальперовича, який наважився на американському "пірсі" їхати в Кременчук, де збиралися усі губревками, партками, щоб боротися і бути ближче до Холодного Яру.

Гальперович не побоявся їхати машиною з відкритим дахом, бо всюди снували червоні, на губах яких застигло одне слово "Хальоднир".

Ми перевдяглися на будьонівців і спинили машину Яші. Далі йому і його друзям було не солодко: один чекіст сам застрелився маленьким револьвером, Гальперович під наказом вбив своїх попутчиків, а самого Яшу повісили. З машини забрали зброю і їжу.

У Яші був документ "Інструкція агітаторам-комуністам в Україні", де говорилося, що з українцями треба бути обережними, бо в них живе вільний дух. З грифом "Таємно" був документ, де йшлося про те, що тих бандитів, які пішли на амністію спочатку треба придобрювати, щоб усе розказали, а далі – знищувати. Цей документ я показав усім козакам у Лебединському лісі.

***

"Вертайсь росою...". У Чорного Ворона оселився сум, коли згадав її. Тоді він був ще штабс-капітаном Черноусовим (мав прізвище Чорновуса, але армія трохи переробила). Він воював за "царя" і "отечество", отримав георгія, а перед Лютневою революцією дістав призначення до Другої дивізії в Умані, недалеко від дому (мав батька, матір і сестру Марію).

Прибувши до штабу дивізії, зайшов до чергового офіцера. І тут сиділо ще дві дівчини, штабні співробітниці. Одна мала коротку русяву стрижку, сірі очі, була в рожевих панчохах. Вона сподобалася Черноусову. Тіна, так її звали, присоромила його, бо говорив російською. Поручник, який записував Чорного Ворона, звався Афанасій Калюжний. Ввечері Ворон, поручник, Тіна і друга дівчина – Манюня, пішли в ресторан. Тіна виявилась родом зі Шполи, вони з Чорним Вороном були земляками. Але вечір закінчився на тому, що всі розійшлися. Чорний Ворон мав служити в Черкасах. Це було ще ближче до його дому.

Чорний Ворон став курінним 25-го Черкаського куреня. Більшовицька пропаганда робила своє: солдати втікали, йшли додому, було багато дезертирів. У курені лишилося 27 козаків, армія УНР розпорошена.

Одного разу, коли москаль-дезертир посміявся з тризуба на рукаві Чорного Ворона,

Чорновус відтяв йому руку і сильно налякав москалів. У тій колотнечі з вошивою кацапнею підхопив тиф. Тіна поміж сестер-жалібниць теж допомагала хворим. Тут побачила знайомого штабс-капітана Черноусова. Тіна виходила його. Одного разу москалі наскочили на лікарню і вже були б вбили Чорного Ворона, але Тіна встигла обмотати його бинтами і сказати, що в нього заразна язва. Москалі відразу втекли.

Ворон просить Тіну допомогти втекти до Мокрої Калигірки, бо планує почати нову війну. Лісами добирався додому. У селах коїлось страшне. Потрапив до отамана Гризла, котрий знав батька-лісника Ворона. Там зустрів козака з чималими іклами – Вовкулаку. Козаки домовляються напасти на Мокру Калигірку. Чорний Ворон пішов на розвідини, перевдягнувшись на жебрака. Згадував, як колись з батьком приходив до жида Беня, котрий давав бубликів. А зараз бачить Беня, повішеного москалями. Ворон зустрічає двох москалів, котрі питають, де можна знайти веселих дівчат, і кидають йому цукерку.

Ввечері Гризло був щедрим: дав Чорному Воронові зброю і коня Мудея. Кінь був гінкий, довгоногий – отаман знав, для чийого зросту його підбирав. Вночі козаки розправились з москалями і шукали тих, що ще поховалися по кущах. Ворон помстився і тим двом, що кинули йому цукеру. З ними була й напівгола дівка.

До Гризла почали сходитись чоловіки. Утворили два загони: один очолив Гризло, другий – Чорний Ворон. Чорновус мав відійти до Лебедина. До нього приєднався Вовкулака.

Гризло розповідав, що Вовкулака начитався віршів Шевченка і пішов у ліс. А ще Гризло попросив Чорновуса взяти собі нове ім'я, щоб москалі не мстились його родині. Був жовтень 1920 року. Чорновус подивився на вершечок граба і побачив ворона. Від того часу він став Чорним Вороном.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Розділ третій

Ганнуся пішла до Високої греблі. Згадує, що Ярko був найдужчим парубком на селі і навіть крутився на млиновому колесі. Він був наче вітром, вихором, веремією... Вони з Ганнусею мали вже побратися, але його постригли у солдати. Вернувся через шість років, бо воював ще за УНР. Коли петлюрівці відступали, вернувся додому живий, з одним невеличким шрамом, та й то у такому місці, що його могла побачити тільки Ганнуся. Ярko і Ганнуся одружилися, збудували хату. Але прийшли денікінці і хату спалили. Веремія пішов у ліс. Додому приходив рідко. Одного разу прийшов з чоловіком, схожим на сову. Його називали Чорт. Це було чотири місяці тому, вони любилися довго й жадібно, після того вона завагітніла і прийняла це як Божу ласку. Шкода було, що минуло стільки часу, а про це досі не знав Веремій.

Веремія не прийшов. Ганнуся залишила йому їжу за порогом в млині. Це все бачив чорний ворон.

***

Безнадія заглянула нам в очі 1920 року: поляки помирились з москалями.

Українська армія, що перейшла Збруч, опинилась в полоні у поляків. Якби знали усю правду, зібрались би всі до купи і пішли на Київ, та бракувало гетьмана. Хоча б такого, як Василь Чучупака, котрий любив порядок і ненавидів балакунів. Можна було й на Київ піти, якби не сліпа віра в повернення нашої армії. Поганим було й те. Що набравши добра в москалів, хлопці вертались додому. Були й люди з-за кордону. Казали, що армія ще вернеться, але надія на перемогу танула.

***

Документ-зведення про наліт банди Чорного Ворона на лебединський цукрозавод, де в цей час відбувався культурний захід. Бандити влаштували націоналістичний шабаш.

***

Чорний Ворон думав про Досю, про чудовий запах. Зараз він знаходився біля Ірдинських боліт. Мудей приніс його колись до Євдосі, коли козака потовкло біля Старосілля. Там упали ще Маковій, Їжак, Добривечір, Вовкулака (вовтузився біля коня і не втівав). Ворон кинувся до Вовкулаки, і тут і його вдарило. Потім вчепився за шию Мудея. Кінь відніс його в безпечне місце і ліг поруч. А починалось все так весело.

Тридцять п'ять чоловіків в одязі будьонівців заїхали в Капітанівку. Вбивали москалів, палили комнезам, набрали грошей. За ними погналася міліція, яка зрозуміла, що щось не те з "будьонівцями". З іншого боку над'їхав кавалерійський полк, який, побачивши, що за будьонівцями женеться міліція, рвонув за переслідувачами. І там вийшло, що "радіміє" воювали між собою. Хвилин п'ять. Але потім з люттю кинулись на повстанців (що одягнені були в будьонівську форму). Багатьох вбили.

Чорний Ворон згадує Вовкулаку. Тепер важко сказати, чи його зарубали на місці, чи захопили живим, щоб замордувати на допитах. Перед очима у Ворона і зараз стояло це майже потворне і таке свояче лице, схоже на страхітливую маску – ощирене, з червоними голими повіками і лисими бровами, які Вовкулака обсмалював біля нічних багать. Можливо, від цього в нього було таке задубіле обличчя, яке не проміняв би ні на жодне інше. Бо воно робило велике враження, особливо, коли Вовкулака виходив на сцену...

На виставу "Шельменко-денщик" в Лебединську цукроварню мали приїхати багато начальників. На повстанців чекала цікава робота. Вовкулака сидів з книжкою і вчив слова. Після того читання Вовкулаці щось зробилося з мовою, наче йому язика на другий бік повернуло, бо вже суботнього ранку він промовляв до Ворона: "Я, ваше високоблагородіє, Шельменко-денщик, будучи сказать, не люблю неправди опущ хріну, правдою живу на світі і, будучи, усім її у вічі так і сиплю, мов піском".

На виставу зібралось багато начальників. Повстанці захопили охорону надворі, перевдягнулись у "губ чекістів", а на сцені з'явився сам Вовкулака і в образі Шельменка попросив показати документи: "Я, будучи, не той денщик, що ви собі думаєте, Я, тее-то, денщик начальника губерньської чека і, будучи з ним в отсій залі, ще раз наказую всім пред'явить документи". А потім вихопив із кишені "кукурудзу", замахнувся нею і загарчав: "Всьо оружїє на пол! Клуб окружон і в случае сопротивленія

будет забросан гранатами!". Начальник й досі не розуміли, що діється.

А потім повстанці заставили москалів заспівати славень – гімн України. А хто не знав слів, просто ворухив губами, боячись смерті. Почесних гостей виводили з клубу і розстрілювали.

Тоді сама доля звела Чорного Ворона з Тіною. Вона була керівником аматорського драмгуртка і вчителювала в Лебедині, бо за освітою була вчителькою. Ворон здогадався, що саме вона це все придумала. Тіна сказала йому не здаватися.

І саме в той день вистави хлопці, упоравшись із "радімими", підвели до колоди китаїців. В одного з них голова спереду була голомоза, а на потилицю спадала туго заплетена косичка.

Розділ четвертий

Наступного дня, в неділю, Ганнуся знов вечором пішла до Високої Греблі. Їжі не було, хтось забрав. Але ніхто не приходив. Вдома мама Веремії розповіла їй, що приходила Танасиха і сказала, що на базарі в Чигирині бачили чоловіка, схожого на Ярка, але переодягнутого на старця. Отамана Веремія ще називали Босим.

Ганнусі снилися страшні сни, але вони віщували, що чоловік ще живий. А зранку москалі повезли її впізнавати тіло Ярка. Вона сказала, що це він. А насправді, це був інший, бо Ганнуся не знайшла того шраму на тілі, про який знала тільки вона.

***

Почалася політика НЕПу, щоб узяти нас за горлянки. Ми почали втрачати опору від селян, хлопці падали духом. Ніхто не міг подумати, що заломляться отамани Деркач, Семен Чучупака (двоюрідний брат Василя Чучупаки), Панченко і з ними їхні люди. Їх "обробляв" чекіст Птіцин (Пташинський). Він зі своїм гарнізоном сидів у селі Мельники (село братів Чучупаків) недалеко Мотронинського монастиря, розкидав заклики покаятись і піти на амністію. Ми передали йому записку, щоб він сам прийшов до нас, якщо не боїться.

***

Птіцин не боявся, але взяв під арешт усіх родичів Чучупаки, перед тим, як іти в ліс. Чорному Воронові дуже не сподобалося, як приймали Птіцина Деркач, Семен Чучупака, Панченко. Птіцина отамани посадили біля себе, і він довго говорив, агітував про покаяння. Потім Птіцин і отамани випили добре, заспівали. А Птіцин навіть сказав, що його дід мав прізвище Птах і теж співав ці українські пісні. Птіцин заночував у лісі, а на другий день знов агітував. Ворон переконувався: отаман, котрий дозволяє ворогові вести пропаганду в своєму таборі, заслуговує розстрілу.

Чорний Ворон попрощався і пішов від них.

***

Ворон, сидячи на липі, бачив, як здаються лісовики, віддають зброю. Зібралось багато людей на майдані. Ходив тут і юродивий Варфоломій, що жив у богадільні при Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі.

Тонкосльозий Птіцин так розчулився від "врочистого" моменту, що повернув усім трьом отаманам зброю і поставив їх поруч біля себе. Для них це було несподіванкою.

Семен Чучупака, Деркач і Панченко так розгубилися, що від хвилювання наступали один одному на ноги.

Того ж дня повезли під конвоєм аж до Кременчука. Більше про них не чули.

Після амністування холодноярівців червоні наступили на монастир, подвір'я якого заповнила смердючої солдатні з диким матюччям, реготом і гел'готанням. Вони зняли дзвони. Варфоломія палили, топили. Гвалтували черниць, крали церковне майно.

Птіцин тріумфував. Переночувати він мав на квартирі священника. Сидячи у хаті, він раптом помітив під столом килимок, якого тут не мало б бути. І Птіцин знаходить замаскований льох з друкарською машинкою. Там він знайшов звернення Чорного Ворона до селян: "Брати селяне! Російська потолоч вчинила наругу над нашою святинею – Мотриним монастирем. Кацапи-безбожники та жиди-анцихристи зняли церковні дзвони, які всіх нас єднали не тільки голосом Божим, а й погуком до боротьби з московською навалою... Не спіть, убивайте де тільки можна московську нечисть. Хто ще дужий узяти в руки зброю – ідіть до лісу. Не вірте обіцянкам москалів і хриstopродавців. Не суньте голову в ярмо кацапщини! Найбільше наше повстання попереду – ще повіє новий огонь з Холодного Яру! Слава Україні!" Отаман Чорний Ворон".

В цей час щось зашаруділо.

***

Документ більшовиків, в якому йдеться про те, що, незважаючи на амністію, є ще десятки банд. Наближається зима, тому банди притихнуть. В документі зазначається, що моральності червоних залишається бажати кращого, бо слід припинити насилля на мирним населенням. На зиму кулеметникам видати спирт, бо вода замерзає в кулеметах. Але спирт попередньо отруїти з відомих причин.

***

Чорний Ворон збирався перезимувати у Лебединському лісі. Згадував про минулу ніч і Досю. Цікаво було знати про долю монастиря. Ворон згадує Вовкулаку та його таємницю. У Вовкулаки був брат Куземко, котрий закохався у жидівку Цілю. Куземко зрадив через неї побратимів. Вовкулака вислідив брата, викрив зраду і вбив його і Цілю.

Вовкулака обіцяв Воронові, що коли помре, то обов'язково з іншого світу дасть якийсь знак.

Згадуючи Вовкулаку, Чорний Ворон бачить віз, на якому селянин везе двох міліціонерів і вантаж. Ворон вирішив трохи повеселитись. Він виїхав на зустріч. Міліціонери не стріляли, бо Ворон зброї не мав. Розговорилися. Селянин був балакучим, розповів, що везуть сіль, цукор, мило, сірники, папіроси у магазин. Селянин розкажує про монастир. Чорний Ворон "потрусив" трохи проїжджих і поїхав далі.

Розділ п'ятий

Уже було видно, що Ганнуса вагітна. Між люди уже не ходила.

Одного разу у село знову привезли тіло ніби-то Веремії. Танасиха бігала селом і плакала. Ганнуса і мама побігли до тіла. Він лежав на запряжених добрими кіньми

санях – босий, простоволосий, у закривавленій вишиванці і споднях, тільки для більшої переконливості, що це таки Веремій, біля нього поклали ще й солом'яного бриля, хоча надворі стояв мороз. Ганнуса знала, що це не їхній Ярکو. Але Танасиха і мама почали жалібно називати покійного сином і сильно плакати. Червоні були злі: що ж це, хіба вони привезли Веремію, щоб йому тут похорони влаштовували?

Старий ворон знав, що червоні ще доїждять до того, що повстанці нападуть, відберуть тіло і поховають побратима.

***

Рання весна 1921 року додавала нам сил. Оживали бурлаки та місцеві заприсяжені (ті, що постійно жили в лісі) козаки, поверталися ті, хто пересидів зиму по хатах, приходили нові люди. З отаманами Хмарою, Загороднім, Гонтою-Лютим ми провели успішні операції. Але закордон мовчав.

Що далі? Більшовики швидко зализували рани, їхні каральні загони поповнювалися, наші сили підупадали. Знов підкрадалася зневіра. Пішли на амністію – важко повірити! – отамани Петренко, Дзигар, Олекса Чучупака – наймолодший Василів брат.

***

Птіцин у льосі бачить дівчину Улю. Її було викрито. Дівчина дає в руки Птіцину щось. Він думає, що то якась дрібничка. Та це граната. Дівчина каже: "Від Чорного Ворона".

***

Наші лави маліли. Було багато провокаторів, які закликали боротися проти комуни, а потім в найближчому селі вбивали тих, що згодилися. Таким був загін Дерези, що загітував у селі Мурзинцях семеро парубків: три брати Момоти і їхніх четверо дво— і троюрідних братів. Але на загін Дерези налетіли "будьонівці" (наші повстанці) і розквиталися. Брати були здивовані, що Дереза був москалем, а москалі в рогатих будьонівках – козаками. Брати Момоти попросилися у мій загін, продемонструвавши свої вміння на тих покручах.

Тоді ми могли справитися і не з такими зграями. Інколи ми на чолі з отаманом Гонтою-Лютим нападали і на частини регулярного війська.

Комісар Дибенко запросив нас на переговори в Звенигородку. Гонта-Лютий послав від себе сотника Бойка і козака Чикирду. Я поїхав представляти свій загін сам, прихопивши китаєця Ходю. Ходя вирядився в халат, був схожий на Тугай-бея якогось. А ще китаєць був дуже ненажерливим. Йому не вистачало каші, картоплі, сала, кулешу, хліба, всього того, що їли ми, і Ходя постійно щось вишукував у лісі таке, що кидав до рота. Він трошив листя з дерев, особливо з липи й шовковиці, жував коріння, кору, жолуді, їв слимаків, пташині яйця, часто пасся в траві, вишукуючи там дикий квасець і калачики.

Делегація була ще та. Четверо парламентарів: я зі своєю зарослою фізіономією і гривною до плечей, у польовій блідо-зеленій формі та кавалерійських чоботях, халяви яких сягали вище колін; Ходя з косичкою і в стьобаному бордовому хітоні; гостролиций

сотник Бойко в парадному виряді австрійського офіцера з хрестами (теж австрійськими) на грудях і дерев'яним києм-булавою у правій руці та козак Чикирда в шароварах, з ладанкою на шиї і довжелезним оселедцем, якого він по-чудернацькому закрутив за вухо.

Приймали нас Дибенко і Кузякін за столом, повним наїдків.

Я говорив: "Справа в тому, що Росія розв'язала проти нас війну після того, як було проголошено Українську Народну Республіку. Ще раз кажу: було проголошено нашу незалежну державу, яку на міжнародному рівні визнали Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія...А тепер ви мені – у моєму краї! – диктуєте свої вимоги". Я ще питав чи був де-небудь у світі хоч один окупант, який приходив на чужу землю робити добро.

Один із чекістів, діставши з планшета аркуш паперу, подав мені. Я пробіг одним оком друкований текст: стара пісня про радощі й привілеї амністії. Після мене цю фільчину грамоту перечитав сотник Бойко, потім козак Чикирда, і я вже геть здивувався, коли до неї потягся рукою і Ходя. "Хуня", – сказав Ходя китайською. Цим папірцем я хотів витерти руки.

Мені ці переговори не подобались. До того ж я дізнався, що армії УНР уже не існує. Зі своїм загоном я вирішив податися за Смілу.

*Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.
Авторські права на переказ належать Укрлібу.*

***

Інформаційне зведення 1922 року. У зведенні подано лист, який написали повстанці у відповідь на заклик здаватися. "Таваріщ Нечипоренко! Ми дуже вдячні за амнестію, але явитися до вас нема коли, бо треба бити чрезвычайних жидів і... (слово неразборчиво) кацапів, котрі позасідали в Сов. Кр. Раб. власті і гнітять нарід так, що цареві Ніколці й не снилося. То хто ж по-вашому бандит? Той, хто прийшов до нас із Московщини і серед білого дня грабує кожну хату, чи той, кого ви вигнали з дому і змусили піти до лісу, щоб боронити свій край? А тобі, московський сраколизе, скажемо прямо: якщо не хочеш, щоб тебе спіткала та сама доля, що й начальника лебединської міліції Борвіка та його таваріщей, які разом і в ногу пішли їсти землю, то приходь до нас у ліс. Може, ми тебе амнестуємо і будемо разом бити комуну та стояти за правду. Бо ми не любимо неправди опущ хріну, правдою живемо на світі і сипимо тобі її в очі, як піском".

Лист був підписаний Вовкулакою.

***

Чорний Ворон дістався до Богунового хутора, за яким починався Лебединський ліс. Поки лежав у Євдосі, ніч перестала збільшуватись, але і день не був довгим. А Ворон хотів дістатися до зимівника. Вночі крутився недалеко дому, як потім виявилось. На щастя, через туман не зміг знайти шлях додому. І добре, що не знайшов, бо вдома тоді чатували на нього. Можливо, рідна хата сама рятувала повстанця. Бо одного разу

Ворона зловили, але командиром червоних виявився Калюжний з Умані. Калюжний випустив Ворона, подавши на прощання руку...

Раптом Чорний Ворон зустрічає Вовкулаку, котрий вижив. Вовкулака тоді вимастився кров'ю коня, його прийняли за вбитого. Коли все втихло, поховав тіла Маковія, Їжака, Добровечора. А зараз біля нього терлося маленьке вовчєня Сірко. Ворон і Вовкулака пішли у землянку.

Частина друга

Розділ перший

Скоро Ганнуся мала вже народжувати. Їй погрожує чекіст Гоцман, адже Веремію ніяк не можуть знайти. Гоцман лютує. Це просто якесь наслання йому із цим Веремієм! То ж були вже ніби знайшли його вбитим, загиблого розпізнали селяни, мати й ця черевата. Потім вкрали мертвого і залишили п'ять відрубаних голів червоноармійців та комнезамівця, що возили тіло селами.

Ганнуся народила хлопчика. Поки Танасиха, замість того щоб мерщій катнути на інший куток по знахарку, сама прибігла глянути на поліжницю, – дитинка вже випорснула.

Старий ворон бачив, як народився син Веремії.

***

1922 рік приніс нам багато розчарувань, але й дав надію. Із Польщі прибув полковник Манжула і сказав, що УНР закликає припинити боротьбу. Отже, партизанські загони мусять самоліквідуватися. Пропонує чекати.

Але отамани Ларіон Загородній (кульгав, носив чорну бороду), Денис Гупало (мав дуже довгий оселедець) та Голик-Залізник (худий, як драбина) були одностайними – боротися далі.

***

Донесення таємного агента, березень 1922. З весною бандити ожили. Серед білого дня заїхали в село Журавку, повбивали держслужбовців, а отаман (очевидно, Чорний Ворон) ще й у церкву зайшов.

***

У церкві святого Іллі Чорний Ворон не з отцем Олексієм (котрого чека запідозрили) говорив, а з Тіною. Вона сказала йому прийти у четвер на Лящів хутір до стодоли.

Того дня Чорний Ворон викупався дуже старанно, ніби був Чистий четвер. Зодягнув "вихідну" бекешу (ночі стояли іще холодні), в яку можна було загорнути цілий інститут шляхетних панянок, й осідлав коня.

Лящів хутір лежав у вибалку за Графським лісом. Ворон добре знав його господаря, заможного удівця Онисима Ляща, який завжди приймав хлопців із лісу, не шкодував для них нічого. Вночі прийшов до Онисима син Зінько, який був повстанцем. Хутір оточили червоні. Потрапивши в оточення, з якого вже не було шляху, Зінько застрелився, а Лящ підпалив усе і згорів. Лишилась тільки стодола, що стояла окремо.

***

Чорний Ворон приходить на місце зустрічі.

Простора бекеша розіслася на соломі, Тіна сама подалася йому назустріч усією жіночою статтю, дала так гаряче й щедро, що він насилу стримався, аби відразу не пролитися в неї рікою.

Вони розмовляють, признаються в коханні. Тіна просить тікати закордон.

Тіна розповідає, що йде по його сліду (саме вона передала йому шапку з написом "Вертайсь росю").

Жінка розповідає, що її зґвалтували. Це були "дайоші" — кримінальні банди з дезертирів Червоної армії. Вони вночі прийшли до хати баби Марії, у якої Тіна квартирувала. Котрийсь постукав у вікно, сказав, що він із загону Чорного Ворона. Баба Марія вагалася, Тіна попросила відчинити... Їх було троє, один мав червону пляму на пів щоки.

Ворон дарує Тіні перстень з блакитними діамантами. Вона не хотіла брати. А він ледь-ледь не сказав: "Принаймні за цей перстень тебе переведуть через кордон, моя пташко".

Він не признається, що наступної ночі перейде ближче до Чорного лісу і Холодного Яру.

Розділ другий

Вночі до Ганнусі прийшов Чорт – Вереміїв ад'ютант. Чорт мав кругле лице і закандзюблений ніс. Чорт розказав, що Веремія мав кишеньковий годинник на ланцюжку. Цей годинник врятував його. Як схопили Веремія й доправили до черкаського допру, кинули між злодіїв. А там один спритний злодюга примудрився поцупити годинника. Веремія придурился, що нічого не побачив. Коли прийшли по Веремію, то взяли того з іменним годинником. А тоді Веремія якось втік, бо за злодіями так не стежать, як за повстанцями.

Чорт хотів сховати десь дитину і його матір.

За цією розмовою спостерігав старий ворон і тішився, що він прожив так довго. Думав, що люди постійно вбивають одне одного, тоді як ворони не зачеплять нічого живого. Але десь і його смерть походжає.

***

З-за кордону прибули два емісари Юрка Тютюнника, які мали підготувати загальне повстання. З'явилися тоді, коли сили трохи підупали, але ми влітку 1922 року ще так давали комуні, що з неї сипалась тирса.

Післяжнивна пора була найкраща для широкого виступу, але отамани вагалися, яка тут тактика ліпша. У тій суперечці побили горшки Гупало і Загородній: Денис казав, що треба тимчасово зачітися і не чіпати червоних, аби не підставляти селян під розправу, а Ларіон, навпаки, вважав, що саме настала пора духопелити продзагони та іншу червону сволоту.

Я всією душею був на боці Ларіона. Тому відразу сказав, що на час перебування в Холодному Яру та Чорному лісі підпорядковуюся отаману Загородньому. Також Загородній не надіявся на закордон.

Прибувають сотник Завірюха та полковник Гамалія з Чорноморської повстанчої

групи. Гамалія і Завірюха помалу налагодили зв'язки з підпіллям, з людьми, які вивели їх на нас, отаманів Холодного яру та Чорного лісу.

Вперше з ними зустрівся Гупало. Гості були у червоноармійському виряді. Замість Гамалії був Ялисей Лютий, з яким у 20-му Гупало воював у Степовій дивізії Костя Блакитного. Гупало знав, що люди зараз скурвлюються на очах і ще не такі потрапляли в чекістські тенета.

А Завірюха таки мав що сказати, і невдовзі отаман Гупало відтанув. Сотник дедалі більше викликав у нього довіру, бо говорив мовби вустами самого Гупала, говорив про те, що давно у всіх накипіло на душі.

Завірюха запропонував з'їзд усіх отаманів, Гупало знов насторожився.

***

Документ-витяг Кременчуцького штабу від серпня 1922 року: бандити і далі діють, особливо банда Чорного ворона, яка останнім часом діє з бандою Загороднього. Гупало тримається відокремлено. Чорний Ворон поранений і лежить в таборі Гупала.

***

Чорний Ворон поранений в праву руку. Це його спіткало вночі, тоді загинув і найстарший з братів Момотів. Вовкулака старався догоджати Воронові, носив йому їсти.

Гупало, Загородній і Голик-Залізник поїхали на зустріч із сотником Завірюхою. Завірюха мав документи, посвідчені самим Тютюнником. Сотника приводять у табір. Чорний Ворон сказав, що на віддалені місця не піде і воюватиме тут.

Голик-Залізник мав цікаве заняття: збирав фото вбитих начальників і давав дівчатам, щоб вони, коли хтось чіплятиметься, показували фото і лякали, що мають хлопця-командира чи ще якогось начальника.

Завірюха сподобався повстанцям, а Чорний Ворон мав погане передчуття щодо нього.

Ворон дає завдання Вовкулаці: знайти "дайошів", які образили Тіну, і помститись їм. З Вовкулакою вирушив Біжу (наймолодший з братів Момотів, називався так, бо коли розмовляв, часто вживав слово "біжу").

Розділ третій

Гоцман вів Ганнусю з дитиною на руках до Кривого провалля за селом. Мав бути розстріл. Вона не чекала, доки вистрілять, кинулась у провалля сама.

Потім з лісу виїхали три червоноармійці. Один з іклатою пикою... Вони сварили Гоцману за скоєне. "За таке самоуправство ми винуждени вас арештовують! — сказав їхній командир з такою страшною іклатою пикою, що в Гоцмана звело живота. Ето приказ самого начдїва Кацапінскаво!". Кацапів розстріляли.

Вовкулака кинувся до Ганнусі, вивільнив дитину з її обіймів, узяв на руки й не знав, що робити далі. Дитина виявилась жива. Прибігли Танасиха і Веремієва мати, котра попросила Вовкулаку сховати дитину. Старий ворон спостерігав за цим, йому було цікаво, куди подінуть дитину.

***

Прибули до нас Завірюха і Гамалій, котрий сказав: "У вересні, ми з вами розпочинаємо справу, де неприпустима ніяка самодіяльність. Треба покінчити з розгулом отаманчиків і всіх підпорядкувати єдиному центру. Потрібно взяти на облік усі наші сили, кожного лісовика...".

Загороднього призначили командиром Першої кінної Холодноярської дивізії. Він мав взяти під свою команду всіх окремих ватагів та козаків, які діють самочинно. Коли пізніше Загородній переповів мені все, щось мені не сподобалося, але я не міг зрозуміти, що саме.

***

З оперативного зведення: повстанці і далі роблять напади, об'єднуючись у більші групи. З'являються навіть серед білого дня. Чорний Ворон відлежується в таборі Гупала.

***

Ходя, Біжу і Вовкулака вернулися в табір і розповіли, що малий Ярको сам "вивів" їх на "дайошів". Коли дитину лишили на хуторі у добрих людей, за слідами з гарбузового насіння повстанці вийшли на "дайошів" (котрі були голодні і лузали насіння). "Дайошів" вбили, а Вовкулака привіз навіть голову з червоною плямою.

***

Чорний Ворон зустрівся в лісі Чута з Ларіоном Загороднім, який ожив духом. Раніше він нервувався, що Гамалій зволікає з отаманською радою а це Ларіон збадьорився, почав переконувати Ворона, що Гамалій таки не кидає слів на вітер. Загородній показував Чорному Воронові таємні накази Гамалії. Тут Ворона теж щось насторожило.

Ворон "відпрошується" на три дні.

Розділ четвертий

Вовкулака забрав сина Веремії (хоч на хуторі його і не хотіли віддавати) і передав Чорному Воронові. Дитину Ворон завіз до сліпої Явдосі. В неї була коза, молоком якої Євдося годувала Ярка. Ворон ще розпитав про Досю. Вона збиралася в черниці, як одвоюється.

***

Я повернувся до Чорного лісу. Загородній випросив у Гамалія дозволу перепинити який-небудь поїзд, щоб зодягнути та перевзути наше поповнення. Гамалій довго впирався, мовляв, ми цим більше собі нашкодимо. Гамалій сказав діяти без крові.

Потомственный залізничник Голик-Залізник зі своїми козаками розібрав полотно якраз так, щоб пасажирський поїзд Ростов – Київ зашпортався за кілька верст перед Цибулевим. Нас було небагато. Хлопці позабирали в кацапів них годинники, чоботи, паски, а залізниківці насамперед накинулися на куриво.

Кацапчуки нам трапились ялові, не опиналися, відразу повіддавали зброю і роздяглися так швидко, ніби їм розтопили лазню.

Окрім одягу та взуття, ми взяли тоді десяток револьверів, а рушниці сховали в Чуті, бо своїх мали вдосталь. Із харчів нічого путнього нам не перепало.

***

Зведення Кременчуцького відділу ГПУ про те, що в серпні 1922 року бандити затихли. Це розцінювалось, як хитрість.

***

Завірюха приїхав і сказав, що пора вирушати на Вищу Отаманську Раду, тобто до Звенигородки; туди вже прибули генерал-хорунжий Гулий-Гуленко, заступник Тютюнника полковник Ступницький і наш командувач групи Гамалій. А ми тут трохи зашилися, сказав Завірюха, тож мусимо поспішати.

Денис Гупало, котрий сховав свого оселедця під будьонівський шолом, навіть переконував Загороднього, що Завірюха зведе їх в могилу. Ворон усе розумів. Він попрощався з отаманами і не поїхав з ними.

***

По дорозі отамани вступали на різні місця, де мали казати пароль. Гупало уже щось запідозрював. А в призначеному місці отаманів захопили.

***

Документи-шифrogramи представника ГПУ Євдокімова про те, як ловитимуть повстанців у Звенигородці. Операція називалася "Заповіт" — захоплення отаманів Загороднього, Залізняка, Гупала. Але Чорний Ворон і Гонта-Лютий не прибули, тому арешту unikнули. Щоб не розсекретити агентів Трофименка-Гамалію і Терещенка-Завірюху, їх теж арештували.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Частина третя

Розділ перший

Євдося доглядала хлопчика і хотіла залишити собі. Стара стала сліпою ще маленькою. Коли мати поклала її у затінку, але не догледіла, і сонце після полудня повернулося, то спалило дівчинці очі.

***

Мені випало провести найщасливіші дні – майже два тижні. Я мав вивезти Тіну з Веремієвим сином за кордон. Сам повернуся назад і пробуватиму в лісі доти, поки зі мною буде хоч один козак. А потім... якщо долі забагнеться мене вберегти (всякі дива бувають на світі), я знайду їх, присягаюся Богом, знайду, і ми розпочнемо нове життя там, куди я піду не з чужим ім'ям і ганьбою, а з легендою.

Після арешту отаманів пішли хвилі арештів в Чигирині, Єлисаветграді, Шполі, Черкасах, Смілі, Звенигородці. Було ясно, що це справа "Завірюхи" і "Гамалії", бо отамани не могли здати. Хто мав змогу, тікав за кордон. Життя Тіни теж було під загрозою.

Ми з Тіною зустрілися у хаті отця Олексія. Я знав, що це ризиковано, бо за садибою панотця могли наглядати. Я довіряв панотцю Олексієві, котрий, Лебединському лісі навесні 1920-го освячував зброю. Отець кропив і примовляв: "Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці!".

Навіть його світське життя так бісило місцевих більшовиків-комнезамівців та зятятих комсомолят, що вони строчили доноси до Черкаської повітової церковної ради, вимагаючи не тільки звільнити "петлюрівського священника", а й позбавити його сану за розгульне поводження на очах у громади. Треба сказати, що панотець Олексій жив з односельцями душа в душу, міг у їхньому гурті задиміти люлечкою, випити чарку, до нього першого йшли на пораду, запрошували в куми, на весілля, а часом панотець і в себе вдома влаштовував вечорниці. Отцеві навіть підкидали гранати в хату.

Скажу по правді, що після нашого кохання на Лящевому хуторі я і в думці не мав іншої жінки, крім Тіни. Ми раювали з нею тієї ночі в хаті отця.

Тіна допитувалась, коли я приєднаюся до неї з дитиною за кордоном, за Збручем.

***

Оперативне донесення 1922 року: бандити вже не так сильно виступають, але банда Чорного Ворона напала на продовольчий отряд. Вбили самого Чорного Ворона.

***

Якби ж він знав, чим закінчиться та веремія під Москаленками... Перед тим Ворон загадав собі не встрявати ні в які катавасії, поки не перепровадить Тіну за Збруч, та от – не втримався.

Вони стояли в Графському лісі, ближче до Лебедина. Прибіг Біжу і сказав, що Смілянським шляхом рухається валка підвід.

Ворон, Коляда, Вовкулака, Ходя, Біжу, його середульший брат Захарко, Дядюра, В'юн, Козуб, Сутяга нарешті дістали змогу не лише розім'ятися, але й заpastися харчами. "Кусять везють", — ковтав слину голодний Ходя.

Але підводи зупинилися і почекали підмогу. Коляду вбили і повстанці занесли його у хату брата. Хату після похорону Коляди оточили. Повстанці вже виходили здаватися. Москаль запалив повітку і почала вибухати зброя Ілька (брата загиблого), яку він сховав на горищі. Повстанцям вдалося втекти, але Дядюру вбили. Ілько сказав червоним, що Дядюра – це Чорний Ворон.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

Розділ другий

Вночі постукали і Євдося відчинила. Чорний Ворон прийшов по дитину.

Стара просила: "Голи бороду та ховайся чимдалі поміж чужих. Давно казала тобі, що не буде пуття з вояцтва вашого". Ворон поцілував її руку і подякував за все.

Чорний ворон, який сидів на бересті, чув, як рипнули двері і надвір вийшов знайомий йому чоловік з дитиною. Услід за ним вийшла сліпа жінка, і, коли чоловік сів на коня, здійняла руки долонями до неба.

***

Я поголив бороду, забрав дитину і вирушив з Тіною в дорогу. Перевдягнувся на советського воєнкома. Тіна – моя жінка. Разом із семимісячною дитиною їдемо в гості до тещі аж у прикордонне містечко Дунаївці.

В дорозі пережили багато пригод. Переїхали Умань, де вперше побачилися. У Тайсині зустрілися з Калюжним. Манюня – його дружина. Калюжний виправдовувався, що він не перебіжчик. Панас розповів, що коли Петлюра наказав розстріляти полковника Болбочана, багато наших пішло до червоних. Болбочан розчистив від москальні пів України, а Петлюра, на думку Калюжного, не вбив за своє життя жодного ворога. Калюжний навіть був у чоті, що мала розстріляти Болбочана, але всі стріляли мимо... Тому і пристав Калюжний у 1919 до першого-ліпшого червоного полку.

Калюжний сказав, що цій державі хана. Я перебив: "Ніколи не кажи: в цій державі. Так завжди казали ті, для кого вона чужа. Кажи наша". Та Панас вважав, що "нашої" уже нема. Я говорив, що є, у лісі, де нема совєцької влади. Калюжному ж було добре і тут.

Коли ми їхали спаленим селом, нас перехопили повстанці. Ми призналися, що веземо сина Веремії.

Часто нас виручав Ярko і підроблені документи. Тіна говорила, що ми з нею, немов Йосип з Марією та дитятком, утікаємо від Ірода до Єгипту.

Усе ближче був кордон. Їхати підводою уже було небезпечно, тому "воєнком Семьонов" раптом став тутешнім службовцем, землеміром Петром Миновичем Горовим з дружиною і хворим дитям.

Зупинялися в отця Тимофія в Дунаївцях. Його паніматка гарно бавила дитятко. Отець послав нас до Ничипора Петриченка і його жінки Марусі, котра помагала переходити кордон через річку. Маруся говорила, що "пів Великої України перевела на той бік, а сама мушу москалям качки скубти".

Я не міг заснути, бо наближалася вирішальна хвилина. Мені вже бракувало під боком моєї солодкої пташки, з якою я вже звик засинати, і не було для мене більшого щастя, ніж відчувати її біля себе, куйовдити Тініне волосся доти, поки вона не засне.

Вночі Маруся перевела нас через річку.

Завівши нас до найближчої хати по той бік Збруча, Маруся, нічого не пояснюючи заспаному господареві, швиденько попрощалася і майже побігла назад, бо вже розвиднялося.

Чогось не раділося. Ми пішли на на Прибіжну, де вже не так звертають увагу на незнайомців. А звідти язик доведе до Копичинців, і там уже сміливо треба заявитися в староство чи відразу в поліцію, яка відправить нас до еміграційного дому в Тернопіль.

За волею стояла і розлука. Я посадив Тіну з дитиною в потяг. Вона мала залишати для мене звістки на поштових станціях. На ім'я Богдан Крук.

Я сказав Тіні: "Якщо виживу, я знайду тебе. Дай мені рік-два".

"Ти виживеш. Ти зможеш, ти сильний. Я тебе ждатиму", — відповіла Тіна.

Розділ третій

Звіт на листопад 1922 року: бандити затихли, але банда Чорного Ворона (20 чоловік) і далі робить набіги. Чорний Ворон – живий.

***

В Лебединському лісі Чорний Ворон застав лиш дванадцять козаків: Вовкулаку,

Біжу, Ходю, Захарка Момота, В'юна, Козуба і ще п'ять. Багато хлопців пішли додому.

Повстанці серед білого дня їдуть на суд над отаманом Тузом. Вкінці суду від людей мали вийти громадські обвинувачі. Вийшла згорблена стара з костуром. Це був Вовкулака. Повстанці звільнили Туза, Босого і Гараська, котрі пішли своєю дорогою.

Розділ четвертий

Настала зима. Така сніжна і люта, що з "хати" майже не виходили. Коней лишили на хуторах, самі сиділи в землянці, яка знаходилася за три версти від Лебединського Свято-Миколаївського монастиря. Наставали Святвечір, Різдво. Поставили навіть дідуха з сухого очерету. Їхній кухар одноокий Карпусь приготував вечерю, як і годиться, з дванадцяти пісних страв.

Ходя стріляв дичину луком, який зробив сам. Під час зимівлі козаки говорили про дівчат, грали в карти, читали книжки, перечищали зброю. Одного разу Козуб із В'юном, граючи в карти, заставили зброю. За це отримали доброго прочухана.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

***

У лютому 1923 року в Києві, в Лук'янівській тюрмі, сталося те, чого повстанці не могли знати. Вже четвертий місяць мучили отаманів: Загороднього, Гупала, Компанійця, Ткаченка, Голика-Залізняка, Добровольського. Їм казали підписати покайну заяву, відмовлялися. Вирок був готовий – смертна кара усім шістьом повстанцям/

Що було доброго в цьому вердикті, то це те, що холодноярці знову зішлись докупі. Окрім них, тут каралося ще восьмеро засуджених до страти в'язнів. Найстарший з них, полковник Здобудь-Воля, постійно вимагав ручку, папір і чорнило, бо він хоче написати п'єсу про крах повстанського руху.

***

Подано рапорт, у якому йдеться про повстання у тюрмі. Коли охоронець приніс зранку кип'яток, один ув'язнений облив охоронця, дістав його револьвер і вибіг з камери. Інші вибігли теж і в канцелярії озброїлися. Почалася стрілянина. Убили 38 арештованих. Та отаманів не застрелили охоронці. Коли холодноярівці зрозуміли, що оточені, побігли на другий поверх тюрми, забарикадувалися і, ставши один проти одного, обнялися на прощання, а потім кожний стріляв у свого співкамерника, котрий стояв навпроти. Так загинуло 14 людей.

***

Чорний Ворон помітив, що Вовкулака носив комусь недоїдки. Виявилось, що це для вовченяти, Сірка.

Коли настала весна, Чорний Ворон сказав, що пора сідати на коней.

Частина четверта

Розділ перший

За зиму хлопці знудилися, тому навесні 1923 року погуляли добре. Дарма, що із

зимівників вернувся лише Василюк – безвусий хлопчина (він був схожий на дівчину, перевдягався, і ніхто його не запідозрював). Йому було лише шістнадцять років.

В березні ми взяли каси Лебединського та Носачівського кооперативів, а на початку квітня під Шполою і Сигнаївкою перепинили два потяги, де в поштових вагонах знайшлося чимало краму. У Шполі загинув В'юн. Через два дні на Лебединський ліс пішла облава. Потрібно були йти в дальші краї, в Холодний Яр. Я й гадки не міг припустити, що в Холодному Яру на зустріч мене покличе... отаман Веремій.

***

Перед тим, як іти в Холодний Яр, Чорний Ворон написав листа додому і попросив Василюка направити до Товмача. Ворон писав: "Добрий день, мої рідні! Низький уклін Вам, тату, мамо і тобі, моя люба сестро Маріє! Пишу цього листа в сумному передчутті, що ми більше не побачимося...зараз прошу відмовитися від мене хоча б перед більшовицькою владою, аби вона не цькувала вас усеньке життя... Мені зовсім не жаль мого молодого життя, бо кладу його за нашу святую ідею, яка ніколи не вмере навіть у поневоленій Україні...Ваш син і брат. 19 квітня 1923 року".

Ближче до Холодного Яру робили напади – запасалися провіантом. Раз перестріли бричку з двома червоними з жінкою. Жінку лишили Ході.

Говорили, що в цій місцевості закопаний скарб Максима Залізняка, а під велетенським дубом відпочивали Наливайко, Хмель, Павлюк.

Розділ другий

Сутягу, Козуба, Ходю, Біжу, Невіруючого Хому, Цокала, Захарка, Ладима я вислав на розвідку. В таборі лишився одноокий кухар Карпусь і Фершал. Ми з Вовкулакою вирушили в напрямку Мельників. На розвідці нічого цікавого не побачили. Лише Василюк дізнався у монастирі все, що міг. Монастир більшовики закривають, а сестрички шитимуть там ковдри, одяг. Є дванадцять сестер, а одну, нову, прислали з Черкас. Ще є старий батюшка Іван і юродивий Варфоломій. Охорони ніби нема, але є чекісти (нова монашка, бо вона слідувала за Василюком). Василюк бачив на її нозі червону попружку, надалену підв'язкою – вона ховала пістолет. А роздиглася перед Василюком тому, що немала що збрехати, коли він її зловив на тому, що переслідує його лісом. Вона віддалася Василюку, бо казала, що не витримує у монастирі. Хлопець ще помацав її одяг і дійсно там був пістолет. Козуб сміявся: вчора Ходя, сьогодні Василюк, скоро усі чекістки будуть їхні.

Ходя знаходить в лісі дикого чоловіка. Це Гриць, залишенець, який лишився жити в лісі. Гриць приводить повстанців на місце, де викопують прапор і гарматну гільзу. Бунчужним (людина, що носить прапор) вибрали Вовкулаку.

За цим спостерігав старий ворон. Його щось залоскотало, і він по-старечому каркнув.

Розділ третій

Записка уповноваженого Чигиринського відділу ГПУ: очевидно, з'явилась банда, бо вбито голову ком'ячейки і забрано його коня.

***

Пошумівши біля Холодного Яру, отаман вирішив відійти до Ірдинських боліт, де, ходили чутки, з'явився Веремія. Чорний Ворон хотів розповісти, куди подів Ярка. Про появу Веремії розповів Сутяга, котрий, розвідуючи, зустрів Чорта - Веремієвого ад'ютанта. Зв'язатися знову мали через лісника Гудиму.

Повстанців стало чотирнадцять, бо ще "додався" "дикий" Гриць.

***

Я відправив Вовкулаку до Гудими, а сам повів загін до Ірдинських боліт. На світанку ми зупинилися у Відьминій Пазусі. Вовкулака повернувся і розповів, що Веремія дійсно воює тут, але на голові носить чорну маску.

Заплановано зустріч Веремії і Чорта з Вороном і Вовкулакою на перешийку, який веде у Відьмину Пазуху.

Зустріч виявилась підставою. Коли ми зустрілися, я побачив звичайну бджолярську сітку на голові "Веремія". Чорт раптом витягнув зброю, та в цей момент Вовкулака вистрелив у нього. "Бджоляр" почав втікати. Я почув вистріли нашого "люйса" і зрозумів, що Чорт і "Бджоляр" приїхали не самі. Більшовики почали перти лавою. Вовкулака помчав до своїх, а я переслідував "бджоляра" (мав на лиці бджолярську сітку). Він забіг у болото і почав тонути. Це був "сотник Завірюха" — зрадник Терещенко, котрий тепер прикидався Веремієм. Я встиг випитати, поки той топився, і про "Гамалію" — Трохименка Петра.

Коли відходили, загинув Захарко Момот. З усіх братів Момотів лишився живим лише Біжу. Сутягу вбив я, бо той був зрадником. Козуба було смертельно поранено. Він розумів, що не виживе, і пустив собі кулю в голову.

Зосталося одинадцять: я, Фершал, Вовкулака, Біжу, Ходя, Ладим, Василюк, Невірючий Хома, Цокало, Гриць і Карпусь.

Я завітав до лісника Гудими і дізнався, що Сутягу підмовив Чорт. Гудиму я теж вбив.

Розділ четвертий

Документ-звіт, червень 1923: бандити серед білого дня в'їхали у село Сокирне, недалеко Сміли, співали гімн і несли прапор з написом: "Воля України або смерть".

***

На березі озера Чорний Ворон побачив не чорницю, а голу грішницю. Ворон лежав у кущах понтійської азалії, а на його бік плила дівчина. Нею виявилася Дося Апілат. Вона розгубилася, бо була гола.

За той час, відколи вони не бачилися, багато чого змінилося, та не було в тих змінах добра ані крихти. Між ними лишилося тільки минуле, і, може, від того, що так сказано пахтіла азалія, на нього раптом накотилася та далека, майже забута ніч. "Іди до мене", — сказав він.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

***

У червні ми затаїлись у нетрях холодного Яру. Гриць показав печеру, де було сховано чимало зброї. За коней загиблих повстанців виміняли дещо в селян, котрі стали хитрими і не бажали помагати.

Безслідно пропали Цокало, Фершал і Карпусь.

Уночі ми вчинили напад на станцію Фундукліївка, обманувши і сказавши, що ми тільки вдаємо напад, щоб мати добрий поголос, оскільки нам потрібна довіра бандитів, які ще переховуються у довколишніх лісах. Адже ми їх виловлюємо. Наш спецзагін сформований органами ГПУ, але про це не повинна знати жодна душа. А беручи гроші з каси, я залишив записку, що касу "ревізував сотник Завірюха, оскільки серед шкурників гроші ходять і на тому світі".

Перейшли в Лебединський ліс. Там нищили продзагонівців, що дерли з селян, що могли. Один лише Ладим вбив сімох. Ладим вишивав червоні хрестики за кожного вбитого на своєму шлику.

***

Того серпневого надвечір'я ніщо не віщувало біди.

Ворон, Вовкулака і "дикий" Гриць переїжджали греблю над ставом, що лежав у широкій улоговині неподалік села Кримки. Було так тихо й спокійно, що Вовкулака запропонував скупатися. Раптом бахнули постріли, і з-за дерев один за одним почали вискакувати вершники.

Не було іншої ради, як утікати. Ворон, Вовкулака і Гриць погнали в бік лісу, переслідувачі не відставали. Коли до лісу зоставалося кроків із двісті, раптом полетіла сторчма Вовкулачина Тася. Вовкулака схопився на ноги, випростався і, знецімлений, повернувся лицем до ворога. Між лопатками була червона пляма. Куля, влучивши в груди, вийшла навиліт. Вовкулака, заточившись, ухопився за високий малиновий будяк. Він упав навзнік з малиноюю квіткою у руці. Ворон застрелив Тасю, щоб не мучилась.

Чорний Ворон і Гриць заїхали до Лящєвого хутора. Воронові сниться, що він вінчається з Тіною.

Хутір оточують червоні.

***

Рапорт командира удар групи, 19 серпня 1923 року: на хуторі застали двох бандитів. Один хотів застрелитись, але не змігши, кинувся у колодязь. Інший притворившись пораненим, втік.

Розділ п'ятий

Триста літ прожив чорний ворон, а такої мокрої осені не пам'ятав. Він сидів біля монастирського льоху, що стояв біля валу, був набагато старіший за обидві монастирські церкви, тому своє вже оджив. Дивно, як він досі не завалився.

***

Нас зосталося шестеро: Біжу, Ладим, Невіруючий Хома, Василюнка, Ходя і я. Дош усе лив і лив. Без Вовкулаки ніби утворилася за мною яма. Ладим і Невіруючий Хома поїхали на Донбас, а Василюнку я відправив додому.

Біжу запропонував зробити наїзд. Ми захопили артільну олійню за селом. Взяли ячменю і круп.

Ми вирушили у Холодний Яр. Ходя стає кулеметником. Нас лишилося троє.

***

Дося пішла у монастир через Чорного Ворона. Вона чекала і готувалась до зими: збирала запаси для повстанців. Все це ховала у надійне місце, яке їй показав Божий чоловік Варфоломій. Бо у монастирському льоху було багато печер і підземних ходів. Були навіть розповіді, що ці печери ведуть далеко попід Холодний Яр аж до Жаботина.

У просторій печері було просторе капище, дзюркотіла вода. Варфоломій сказав, що джерело називається Сльоза Богородиці. Дося зробила все, аби в цій печері можна було перезимувати.

Однієї ночі ряба сексотка, "сестра Ольга", вислідила Досю. Жінки билися. Коли "сестра Ольга" уже цілилась в Досю, вилетів і залопотів крильми чорний ворон. Цього Досі було достатньо. Вона вбила сексотку. Труп затигла за вал і там у рову присипала землю.

***

Документ-рапорт, листопад 1923 року: в Мотрониному монастирі пропала безвісти секретна співробітниця. В Холодний Яр необхідно вислати отряд ББ.

***

Наприкінці листопада для нас настали чорні часи. Повернувшись до Холодного Яру, Біжу, Ходя і я осіли в печері під Великодньою горою і вже міркували, кому довірити на зиму наших виснажених коників. Зійшлися на тому, що прилаштуємо їх на Мельничанських хуторах.

Ходя не мав на кого полювати. Біжу поїхав на Мельничанські хутори по продукти. Люди по селах, які допомагали, не перевелися, але і не дуже були раді повстанцям. Ходя одного разу вбив ворону і ми разом з'їли її сиру, без солі.

Скрута змусила мене таки написати записку й покласти в дупло старої верби біля Великоднього озера. Там, де навесні цвіла азалія...

Увечері тривожно зафоркали наші коні. Під кущем, кроків за двадцять від мене, сидів величезний вовк. Сидів він на задніх лапах, білястим животом до мене, і сумно дивився темними вузькими очима в очі мої. Холодок пробіг у мене за коміром. "Це такий твій знак з того світу?" — пошепки спитав я.

Уночі я знов побачив сон. Залитий золотом храм і наше вінчання. Тільки холодно, дуже холодно було в тому храмі.

Мені ще нічого, а Тіна в тоненькій рожевій сукні. На підлогу падає перстень, але це вже мене не лякає.

Я знаю, що це сон.

Коли ми зустрілися з Досею, я найдужче зрадив сірникам. Відразу скрутив товсту цигарку, жадібно затягнувся. У мене так запаморочилося в голові, що спершу й не розібрав, про який льох вона говорить. Вона сказала, що за дверима лежатиме свічка. "Яка ж ти хороша...". Я ніжно її обняв.

***

Біля Мельничанських хуторів зловили повстанця. Його підвів замучений кінь. Біжу не встиг вистрелити в себе, і його скрутили.

Командир зведеного загону ББ Орлов вирішив розташувати загін у Мотронинському монастирі і звідти щодня виходити кількома групами на прочісування лісу.

Коли москалі зайняли монастир, матушка Рафаїла не сказала ні слова. Черниці сиділи в келіях тихо, як миші, боячись показати носа надвір.

Вони три дні нищпорили лісовими яругами, але не знайшли ніякого сліду.

Біжу мучили і він повів червоних в ліс. Коли у лісі почулося іржання. Біжу закричав: "Тікайте! Я зрад...". В нього вистрелили. За Ходею і Вороном кинулась погоня. Куля вдарила в коня Ході. Китаєць прикривав Чорного Ворона. Три кулі влучили у Ходю.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.

***

Мудей вже у сутінках виніс Чорного Ворона до монастирського валу. Дося чекала там. Ворон передав їй коня і попросив доглянути. Із сидельної сакви дістав дві гранати "репанки".

Швидко піднявся на вал. Спустився до льоху. Підійшов до дверей, озирнувся. За ним уже бігли троє "червінців". Одного Ворон вбив і подався у льох. Там взяв свічку. Нагорі нарастив тупіт. До льоху через проїму покотились дві гранати.

Те, що потім сталося, приголомшило старого ворона, котрий сидів на хресті Івано-Златоустівської церкви. Під землею пролунав такий вибух, що погребниця осіла, а потім провалилась під землю. Ворон відчув, що зупиняється його серце. Він впав і востаннє подивився на небо.

Від автора

Чекістські архіви за 1924 рік мовчать про отамана. Але за 1926 рік є скупа звістка, що банду Чорного Ворона ліквідовано 6 червня 1925 року.

Можливо, підірвавши вхід до печер, отаман зорієнтувався у лабіринтах Мотрониного монастиря і вибрався звідти на білий світ.

Залишилась легенда. 1964 року в село Товмач заїхав на таксі сивий чоловік. Зайшов на цвинтар. Кажуть, це був Чорний Ворон. В цей рік світ відзначав 150-ту річницю Шевченка.

Автор бачить Чорного Ворона в таксі з красивою сіроокою жінкою.

Як склалася доля інших?

Про отамана Веремія можна тільки здогадуватися. Швидше за все, його розстріляли в черкаському тюрподі.

Автор був на Ірдинських болотах, де жила сліпа Євдося. Там побачив, як цвіте понтійська азалія.

Ладим і Хома на Донбасі не прижилися. Веремієва мати і Танасиха померли з голоду 1933 року.

Дося вийшла заміж, народила сімох дітей, прожила дев'яносто років. У неї була фотографія з Чорним Вороном. Мудея запрягли у воза, але він здох від лишаїв.

Козубова Ярина народила хлопчика, але збожеволіла від туги за Козубом.

"Полковника Гамалія" розстріляли до двадцятої річниці Жовтневої революції в 1937 році.

Стислий переказ по главам, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу.